

Diana Mazepa

Sytuacja polityczna Turków w Republice Macedonii i relacje turecko-macedońskie

Wstęp

Ludność, którą poniekąd można uważać za ascendentów Turków, to znaczy plemiona Gagauzów, Kumanów (Połowców), Wardariotów czy Pieczyngów i inne ludy zaliczane do tureckich, zamieszkiwały Bałkany już od VII w., w szczególności na obszarach współczesnej Bułgarii, Macedonii i Grecji¹. Pomiedzy plemionami istniały znaczące różnice lingwistyczno-etniczne, jednakże łączyły je wspólne odniesienia religijne (szamanizm). Stworzyli oni podwaliny pod osiedlenie się tych „właściwych” Turków, którzy przybyli na te ziemie wraz z najazdem Imperium Osmańskiego w XIV w., kiedy to władze zachęcały do zasiedlania terenów początkowo dobrowolnie, a następnie wprowadzając przymusową migrację z samej Turcji oraz ludności z różnych części Azji Mniejszej. Lokowali się oni na całym obszarze macedońskim, szczególnie wzdłuż istotnych szlaków handlowych – w dolinach rzek oraz na terenach przybrzeżnych². Istotnie należałoby też wspomnieć, że pod nazwą „Turek” nie kryli się jedynie czysto etnicznie Turcy – zanim bowiem Imperium Osmańskie zagarnęło pod swoją pieczę Bałkany i zaczęło je zasiedlać, w jego obszarze nastąpiło zmieszanie się różnych grup etnicznych i religijnych. Dlatego też po jakimś czasie „Turek” właściwie stał się tożsamy z „muzułmaninem”³.

Z terenów Bałkan, a w mniejszym stopniu z Kosowa, Macedonii i południowej Serbii, ludność turecka wycofywała się wielokrotnie. W XVIII w. liczba Turków w Macedonii zaczęła spadać z powodu mniejszego wskaźnika urodzeń, a także

¹ G. Ismail, *The position of Turks in The Republic of Macedonia*, „Political Essays” 2002, no. 2, <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/The-Position-of-the-Turks-in-the-Republic-of-Macedonia#.XrwrjWgzY2w> (13 V 2020).

² N. Anastasovski, *Contestations Over Macedonian Identity, 1870–1912*, Melbourne 2005, s. 114–115.

³ R. Stefov, *History of Macedonian People from ancient times to present, Ottoman Rule in Macedonia*, https://mk.wikibooks.org/wiki/History_of_the_Macedonian_People_-_Ottoman_Rule_in_Macedonia (13 V 2020).

mniejszej populacji męskiej (służba wojskowa) oraz ofiar chorób i epidemii⁴. Kolejnym impulsem ustępowania ludności tureckiej z całego Półwyspu (w mniejszym stopniu z obszarów macedońskich) stała się przegrana Turcji w wojnie rosyjsko-tureckiej i postanowienia kongresu berlińskiego w 1878 r.

Dokładna liczba Turków jest problematyczna do określenia. Wynika to chociażby z faktu, że „Turek” oznaczał właściwie to samo co „muzułmanin” i w szacunkach znajdowały się także inne ludy, wyznające tę religię (np. muzułmańscy Macedończycy czy Albańczycy, oraz Czerkiesi, Azerowie i inni). Źródła podają różnorakie liczby, wahające się od 231 do 250 tysięcy, a te najbardziej ekstremalne (tureckie) podają nawet ponad 1,5-milionową populację tejże ludności⁵. Większość autorów skłania się jednak ku uznaniu, że przed wojnami bałkańskimi, liczba Turków w Macedonii oscylowała w granicach 250 do 300 tysięcy osób.

Tabela 1. Szacunkowa populacja turecka w Macedonii w latach 1878–1913

Rok	Pochodzenie danych	Liczba
1878	Greckie źródła	349 000
1889	Serbskie źródła	240 264
1889	Serbskie źródła	231 400
1899	Greckie źródła	576 600
1899	Niemieckie źródła	250 000
1900	Bułgarskie źródła	489 664
1903	Austriackie źródła	499 204
1904	Greckie źródła	634 017
1908	Serbskie źródła	400 624
1912	Bułgarskie źródła	548 225
1913	Rosyjskie źródła	455 000

Źródło: opracowanie własne na podstawie N. Anastasovski, *Contestations Over Macedonian Identity, 1870–1912*, Melbourne 2005, s. 116.

W wyniku wojen bałkańskich (1912–1913 i 1915) na terenach tego państwa zaszły znaczące zmiany społeczne, polityczne i gospodarcze – ludność została podzielona pomiędzy trzy kraje – Królestwo Serbii, Królestwo Grecji i Królestwo Bułgarii, a część dostała się pod panowanie albańskie, w tym także znacząca liczba Turków. Spowodowało to istotną falę exodusu tureckiego z terenów, przede

⁴ N. Anastasovski, *Contestations Over Macedonian...*, *op.cit.*, s. 115.

⁵ *Ibidem*.

wszystkim ze względów politycznych i ekonomicznych. W połowie XX w. niewielu Turków zostało w Jugosławii, głównie na terenach Kosowa i Macedonii⁶.

Tabela 2. Liczba Turków oraz muzułmanów w spisach ludności 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 i 1994

Rok	Liczba Turków	Liczba muzułmanów
1921	175 000	–
1931	119 000	6 000
1948	95 940	1 560
1953	203 938	1 591
1961	131 481	3 002
1971	108 552	1 248
1981	86 591	39 513
1994	77 252	7 244

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Changes in Ethnic structure in Macedonia after emigration of Turkish minority*, <https://epc2008.princeton.edu/papers/80013> (13 III 2020).

Kolejne znaczące migracje miały miejsce w okresie międzywojennym i miały związek z wielkimi zmianami w Turcji w 1928 r. podjętymi przez Kemala Atatürka. Istotnie warto podkreślić, że za migracją z Macedonii nie stały żadne programy polityczne, ani presja rządów⁷. W 1953 r. doszło do kolejnej fali, przez co odsetek spadł w dużym stopniu do spisu ludności w 1961 r. (patrz: tabela 2). W liczbę tę wliczały się także inne narodowości, które uznawane były za muzułmanów. Najprawdopodobniej na proces spadku liczby miała wpływ umowa pomiędzy Josipem Brozem Tito a Adnanem Menderesem, premierem Turcji, zawarta przy okazji podpisania Paktu Bałkańskiego w 1953 r., która mogła zachęcać Turków do powrotu do swojej ojczyzny historycznej. Był to pewien ruch ze strony tureckiej, który miał spowodować zasiedlenie terenów opuszczonych przez Greków, którzy z Turcji wyemigrowali oraz mógł być swojego rodzaju oporem wobec buntu Kurdów w państwie⁸. Tendencja spadkowa została utrzymana i współcześnie niewielki odsetek Turków pozostał w Republice Macedonii.

⁶ A. Vračić, *Turkey's Role in the Western Balkans*, SWP Research Paper, German Institute for International and Security Affairs, Berlin 2016, s. 7.

⁷ *Changes in Ethnic structure in Macedonia after emigration of Turkish minority*, <https://epc2008.princeton.edu/papers/80013> (15 III 2020).

⁸ *Ibidem*.

Zgodnie z ostatnim przeprowadzonym spisem ludności przynależność turecką zadeklarowało 77 959 osób⁹, co stanowi około 3,85% ogółu populacji w kraju. Najwięcej z nich znajduje się w obrębie Skopje, Gostivaru, Vrapchishte czy Debaru. Usytuowani są raczej w północnej i zachodniej części Republiki Macedonii.

Reprezentacja polityczna Turków w Republice Północnej Macedonii

Macedonia jako państwo wielonarodowe i demokratyczne, ma za zadanie zapewnić swoim mniejszościom narodowościowym, etnicznym i religijnym dość szerokie spektrum praw i wolności obywatelskich. W państwie charakterystyczne jest dopuszczenie do tworzenia partii politycznych opartych nie na filarach ideowych, lecz na narodowych¹⁰. Spowodowało to utworzenie właśnie takich partii, które mają na celu reprezentację interesów narodów lub grup etnicznych. Takie ugrupowania posiadają także Turcy. Należy tutaj również wspomnieć, że ta grupa jest uznawana jako naród konstytucyjny i wymieniana jest w Preambule Konstytucji Republiki Macedonii z 1991 r.¹¹.

Turcy posiadają trzy partie polityczne: Turecką Partię Demokratyczną (Türk Demokratik partisi – TDP), Partię Ruchu Tureckiego (Türk Hareket Partisi – THP) i Turecki Ruch Jedności Narodowej (Türk Milli Birlik Hareketi – TMBH). Co więcej, posiadają także organizację pozarządową wspierającą realizację ich interesów narodowych – Makedonya Türk Sivil Toplum Teşkilatlar Birliği – MATÜSİTEB.

Demokratyczna Partia Turków (czy też Turecka Partia Demokratyczna – TDP) powstała w lipcu 1990 r.¹² i była pierwszą partią polityczną, która reprezentować miała interesy Turków. Początkowo nosiła ona nazwę Tureckiej Unii Demokratycznej, co zostało zmienione na nadzwyczajnym zgromadzeniu w Skopje 27 VI 1992 r.¹³. TDP uczestniczyło w wyborach parlamentarnych w 1994 i 1998 r., w których udało się zdobyć jedno miejsce. W Republice Macedonii system wyborczy nie ma procesów ułatwiających bądź zapewniających mniejszościom narodowym czy etnicznym miejsca w parlamencie. W konsekwencji partie, które reprezentują

⁹ *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002*, Skopje, Maj 2005, s. 34, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf (15 V 2020).

¹⁰ R. Woźnica, *Partie polityczne i udział mniejszości w życiu politycznym Macedonii i Bułgarii*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2016, t. XXIV, s. 190.

¹¹ *Устав на Република Македонија*, Број 08-4642/1, 17 XI 1991, <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf> (15 XI 2020).

¹² N. Emin, *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum, İstanbul 2014, s. 52.

¹³ *Ibidem*.

mniejsze narody lub grupy etniczne są poniekąd zmuszone do startu w wyborach parlamentarnych w ramach koalicji przedwyborczych z partiami macedońskimi¹⁴. W wyborach prezydenckich w 1999 r. partia ta poparła kandydaturę Borisa Trajkovskiego z Wewnętrznej Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej – Demokratycznej Partii Macedońskiej Jedności Narodowej (WMRO-DPMNE), który później *de facto* objął prezydenturę. W 2002 r. TDP zawarło koalicję „Razem dla Macedonii” (*3a Makedonija zajedno*) prowadzoną przed Socjaldemokratyczny Związek Macedonii (SDSM – *Социјалдемократски сојуз на Македонија*). W tych wyborach udało się zdobyć dwa miejsca w parlamencie, a członek partii został zastępcą ministra w Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej¹⁵. Co więcej, ówczesnie uzyskali także przedstawicielstwo w macedońskim radiu i telewizji (w sekcji audycji tureckich), w Departamencie Administracji Podatkowej w Ministerstwie Finansów, Ministerstwie Kultury i Ministerstwie Rolnictwa, Centralnym Banku Ludowym, Sądzie Konstytucyjnym i Radzie Sędziów Republiki¹⁶. W istocie jednak, mimo zawierania koalicji z nadzieją na większą możliwość faktycznego podejmowania decyzji, przedstawiciele społeczności takich jak Turcy, Serbowie, Romowie są marginalizowani, a ten wpływ jest nieznaczny¹⁷.

W 1995 r. TDP zaangażowała się w konflikt w rejonie Debaru, w miejscowości Župa, po tym jak ministerstwo odwołało zajęcia z języka tureckiego. Partia zorganizowała kilka strajków oraz bojkotów szkół podstawowych, a także stała za strajkiem głodowym rodziców, którzy tych zajęć się domagali. Oskarżana była ona później o przymuszanie do nauki języka tureckiego, nawet z udziałem przemocy¹⁸.

W 1997 r., burmistrzowie Gostivaru i Tetowa zaniechali uznawania języka tureckiego jako oficjalnego języka administracyjnego powołując się na brak osiągnięcia progu 20% populacji tureckiej w swoich miastach. Podniosło to głos sprzeciwu mniejszości, a także Demokratycznej Partii Turków, która odwołała się do zapisów Konwencji Ramowej o ochronie praw mniejszości, mówiąc, że turecki powinien być językiem administracyjnym z uwagi na to, że jest to tradycyjny język używany w rejonie, niezależnie od liczby Turków.

W 2014 r. Demokratyczna Partia Turków brała udział w wyborach z ramienia koalicji w WMRO-DPMNE, w których udało się im zdobyć ogółem 61 miejsc w parlamencie. Turcy zdobyli swojego reprezentanta w ministerstwie, a był nim Furkan Çako, który został doradcą Ministra Spraw Zagranicznych¹⁹. Koalicja z WMRO-DPMNE budziła sporo kontrowersji, chociażby z powodu wybuchu

¹⁴ R. Woźnica, *Partie polityczne...*, *op.cit.*, s. 192.

¹⁵ N. Emin, *Makedonya Siyasetini...*, *op.cit.*, s. 53.

¹⁶ *Türk Demokratik Partisi Tarihçesi*, <https://www.tdp.org.mk/hakkimizda?partiid=8> (15 V 2020).

¹⁷ R. Woźnica, *Partie polityczne...*, *op.cit.*, s. 192.

¹⁸ S. Gangloff, *The relations between Turkey and Macedonia: The incoherencies of a political partnership*, „Turkish Review of Balkan Studies” 2001, no. 6, s. 8.

¹⁹ *Furkan Çako*, <https://www.globaltourismforum.org/furkan-cako/> (15 V 2020).

afery podsłuchowej z Nikołą Gruewskim na czele, w której opozycjoniści dowodzili, że Gruewski wraz ze swoimi współpracownikami zakładali na wielką skalę podsłuchy (sędziom, policjantom, dziennikarzom czy dyplomatom – około 20 tys. osobom) oraz oskarżali ekipę rządzącą o sfałszowanie wyników wyborów parlamentarnych w 2014 r. Skandal ten doprowadził do bardzo głębokiego kryzysu politycznego w kraju i intensywnych, wielomiesięcznych protestów. W 2016 r. odbyły się przedterminowe wybory związane z sytuacją w kraju, w których zwyciężyła ponownie koalicja WMRO-DPMNE (51 miejsc)²⁰, o 10 mniej niż przed dwoma laty. W 2017 r. nastąpił zwrot akcji i WMRO-DPMNE po ponad dekadzie bycia u władzy została od niej odsunięta²¹. Ówczesny prezydent Górgie Iwanow nakazał utworzenie rządu partii SDSM, na czele z Zoranem Zaewem, odpowiedzialnym za ujawnienie afery podsłuchowej w 2015 r. Przedterminowe wybory parlamentarne miały odbyć się 12 IV 2020 r., lecz ze względu na pandemię koronawirusa zostały przesunięte²².

Kolejną reprezentacją polityczną Turków jest Partia Ruchu Tureckiego (Türk Hareket Partisi – THP). Partia ta powstała 20 X 1999 r. na rzecz walki o prawa narodowości tureckiej w Macedonii²³. Przedstawiciele partii zakładają, że ma być ona narzędziem do osiągnięcia rzeczywistych praw i wolności, a także zauważenia problemów Turków i znalezienia ich rozwiązań na obradach. W 2014 r. THP wzięło udział w wyborach parlamentarnych z ramienia koalicji z partią opozycyjną Socjaldemokratycznym Związkiem Macedonii (Социјалдемократски сојуз на Македонија – SDSM). Z listy startował Turek, Enes Ibrahim, któremu udało się wówczas wybory wygrać. Jest on jedynym przedstawicielem mniejszości tureckiej w Parlamencie Republiki Macedonii²⁴. Partia chce być znaczącą polityczną alternatywą dla większej tureckiej partii – TDP. W 2016 r. także udało się im wejść w skład rządu – nadal przedstawicielem pozostaje Enes Ibrahim²⁵.

Można zauważyć, że THP angażuje się w wydarzenia kulturalne, polityczne, gospodarcze organizując je w kraju i zagranicą²⁶, chętnie podkreślając, że są

²⁰ *Rezultati od izbor na pratenici vo sobranieto na republika makedonija Održani na 11 dekemvri 2016 godina*, <https://www.sobranie.mk/izborni-rezultati-2016.nspix> (15 V 2020).

²¹ Zob. więcej: M. Seroka, *Macedonia: Centroprawica oddaje władzę*, 24 V 2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-05-24/macedonia-centroprawica-oddaje-wladze> (15 V 2020).

²² *Government of North Macedonia officially postpones the elections*, 23 III 2020, <https://europeanwesternbalkans.com/2020/03/23/government-of-north-macedonia-officially-postpones-the-elections/> (15 V 2020).

²³ N. Emin, *Makedonya Siyasetini...*, *op.cit.*, s. 54.

²⁴ https://www.sobranie.mk/party-for-movement-of-the-turks-in-macedonia-16-en-ns_article-enes-ibrahim-16-en.nspix (20 V 2020).

²⁵ *Hakkımızda*, <https://www.thp.mk/hakkimizda/> (20 V 2020).

²⁶ Zob. więcej: *Her Yerde Hep Birlikte Projemiz Üsküp'te Tamamlandı*, <https://www.thp.mk/her-yerde-hep-birlikte-projemiz-uskupte-tamamlandi/>; *THP Heyeti Romanya'nın Başkenti*

partią wszystkich Turków. Interesującym wydarzeniem było podjęcie przez THP głosów sprzeciwu w 2018 r. dotyczących kosowskiego wiceministra spraw zagranicznych, Gjergja Dedaja, który miał zostać ambasadorem Kosowa w Macedonii. Wspomniany Gjergj Dedaj wywołał bowiem na Bałkanach wiele kontrowersji nazywając Republikę Turcji i Serbię „Czarownicami Bałkan”, publikując post na Facebook’u, w którym twierdził, iż próbują one powrócić do Kosowa i zażądał, aby „resztki najeźdźców zostały z Kosowa usunięte”²⁷. Wywołało to ostrą reakcję nie tylko samych zainteresowanych stron, to znaczy Serbii, Kosowa oraz Turcji, ale także właśnie chociażby partii tureckich na Bałkanach. Enes Ibrahim, w liście do prezydenta Górge Iwanowa i ministra spraw zagranicznych Nikola Dimitrowa wyraził wyraźną niechęć do nowo wybranego ambasadora, podkreślając, że jest on osobą charakteryzującą się „faszyzmem i prymitywną mentalnością” i „nie powinien być ambasadorem w kraju, który stara się, by wspierać i promować wieloetniczność państwa jako zaletę”²⁸.

Trzecią partią turecką w Macedonii jest Turecki Ruch Jedności Narodowej – TMBH, który powstał w wyniku rozłamu TDP i odejścia z ich szeregów Erdoğana Saraça. Powstała ona w 2006 r. Program partii bardzo mocno podkreśla „niekompetencję obecnych elit tureckich”, „pozostawieniem głuchym na potrzeby Turków w Macedonii” oraz „bierność i niezdolność do wpływania na podejmowanie decyzji prawnych”²⁹. W 2014 r. TMBH nie wystartowała w wyborach, a także zmagala się z problemami wewnątrzpartyjnymi, gdyż kilku członków oskarżało Saraça o brak przejrzystości w finansach i finalnie z partii odeszło. Partia ma bardzo podobne poglądy z TDP, co zamiast jednoczyć społeczność turecką i umacniać tureckie partie w rządzie, mocniej podzieliło głosy pomiędzy partiami. TMBH dołączyła do koalicji „Coalition for a Better Macedonia”. Podczas wiecu w kampanii wyborczej w ramach koalicji prowadzonej przez WMRO-DPMNE w Ochrydzie, Erdoğan Saraç stwierdził, że dwuetniczne państwo, które chce stworzyć Zoran Zaew jest dla Turków nie do przyjęcia i nie zgadzają się oni na bycie „obywatelami trzeciej kategorii”³⁰.

Bükreşte Görüşmeler Gerçekleşirdi, <https://www.thp.mk/thp-heyeti-romanyanin-baskentibukreste-gorusmeler-gerceklestirdi/>; *Makedonia Turkish Movement Party Deputy and General Secretary Mr. Enes Ibrahim Visited Our University*, <https://www.marmara.edu.tr/en/news/makedonia-turkish-movement-party-deputy-and-general-secretary-mr-enes-ibrahim-visited-our-university/> (20 V 2020).

²⁷ *THP against new controversial Kosovo ambassador, Gjergj Dedaj*, 7 VIII 2018, <https://meta.mk/en/thp-against-new-controversial-kosovo-ambassador-gjergj-dedaj/> (20 V 2020).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Програма На Днет*, <http://tmbh.org.mk/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0/?lang=en> (20 V 2020).

³⁰ *Erdoğan Saraç: Makedonya’da üçüncü sınıf vatandaş olmayı kabul etmeyeceğiz*, <http://ukid.org.tr/erdogan-sarac-makedonyada-ucuncu-sinif-vatandas-olmayi-kabul-etmeyecegiz/> (20 V 2020).

Organizacją pozarządową, która działa na rzecz społeczeństwa tureckiego w Macedonii jest Makedonya Türk Sivil Toplum Teşkilatlar Birliği – MATÜSİTEB, w wolnym tłumaczeniu – Tureckie Stowarzyszenie Organizacji Społeczeństwa Obywatelskiego w Macedonii. Organizacja ta, na czele z Hüsrevem Emin, włącza się w różnorodne inicjatywy dotyczące wszelkich gałęzi życia Turków w Macedonii: dla przykładu w związku z panującą pandemią Covid-19 w kilku miejscowościach, jak Strumica i Konçe organizacja ta, wraz z Turecką Agencją ds. Współpracy i Koordynacji (TİKA), rozdawały pakiety pomocowe dla mieszkańców³¹, w 2019 r. odbył się „Złot Solidarności Turcji”, w której udział wzięły liczne organizacje, w tym MATÜSİTEB³². Angażują się oni także w nagradzanie swoich rodaków w różnorodnych kategoriach, na przykład w ceremonii Yücel, która nagradza Turków Macedonii Północnej w 10 kategoriach³³. W jednym z wywiadów udzielonych przez przywódcę, Hüsrevema Emin: „MATÜSİTEB reprezentuje Turków w sposób niezależny i apolityczny. Nie jest ona partią polityczną, a główną motywacją do działania jest poczucie odpowiedzialności za każdego Turka w kraju”³⁴. Organizacja spełnia swoje zadania zachowania tureckiej tożsamości narodowej w Macedonii, zapewniania integracji społecznej, monitorowania przestrzegania praw i wolności Turków, propagowania tureckiej kultury poprzez działalność kulturalną, społeczno-gospodarczą, oświatową, PR i lobbing oraz pomoc humanitarną.

Warto w tym miejscu zaznaczyć także działalność organizacji TİKA – Tureckiej Agencji Współpracy i Koordynacji, której macierzą jest Republika Turecka, a działa w 150 krajach, poprzez 62 biura, w tym właśnie w Republice Północnej Macedonii³⁵. Organizacja działa na zasadzie wsparcia rozwojowego przez Turcję, w różnych sektorach i skierowanego do różnych podmiotów, w tym dla organizacji rządowych, uniwersytetów, NGO’s oraz sektora prywatnego. Przykłady działań, które podejmuje TİKA, to chociażby: wsparcie dla szpitala Borka Talecki w Prilepie³⁶, a z powodu obecnie panującej pandemii rozpoczęła dystrybucję

³¹ *MATÜSİTEB Radoviş, Ustrumca ve Konçe’de Yardım Kolileri Dağıttı*, 13 V 2020, <http://haber-makedonya.net/matusiteb-radovis-ustrumca-ve-koncede-yardim-kolileri-dagitti/> (20 V 2020).

³² *Kuzey Makedonya’da Türkiye ile Dayanışma Mitingi*, 26 X 2019, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kuzey-makedonyada-turkiye-ile-dayanisma-mitingi-437721.html> (20 II 2020).

³³ *MATÜSİTEB „Kuzey Makedonya Türkleri Yücel Ödülleri” ile Bir İlke İmza Attı*, 15 XII 2019, <http://timebalkan.com/matusiteb-kuzey-makedonya-turkleri-yucel-odulleri-ile-bir-ilke-imza-atti/> (20 V 2020).

³⁴ *MATÜSİTEB’in en temel motivasyon kaynağı bu ülkedeki her Türke karşı kendini sorumlu hissetmesidir*, 4 II 2019, <https://timebalkan.com/matustebin-en-temel-motivasyon-kaynagi-bu-ulkedeki-her-turke-karsi-kendini-sorumlu-hissetmesidir/> (20 V 2020).

³⁵ https://www.tika.gov.tr/en/page/about_us-14650 (20 V 2020).

³⁶ *TİKA Provides Health Aid to North Macedonia*, https://www.tika.gov.tr/en/news/tika_provides_health_aid_to_north_macedonia-52786 (20 V 2020).

2500 paczek pomocy na terenie całej Północnej Macedonii, zawierających żywność czy produkty higieniczne³⁷. Angażuje się ponadto w wydarzenia kulturalne, jak na przykład coroczny Dzień Edukacji Turków odbywający się 21 XII, budowę czy odbudowę meczetów na terenie Macedonii, pomoc humanitarną, a także spotkania dyplomatyczne mające na celu budowanie relacji bilateralnych pomiędzy Republiką Północnej Macedonii a Republiką Tureką³⁸.

Reakcja turecka na Porozumienie z Ochrydy z 2001 r.

Po konflikcie w 2001 r. i podpisaniu porozumienia pokojowego w Ochrydzie podział władzy w kraju nastąpił pomiędzy Macedończyków i Albańczyków. Inne mniejszości, w tym turecka odegrały mniejszą rolę w procesie. Mimo że prezydent Boris Trajkowski podjął czynności w stronę tłumienia napięć etnicznych, nawołując do utworzenia multietnicznego państwa, wysiłki jednak nie przyniosły oczekiwanych skutków, gdyż strona albańska nie była zainteresowana udzieleniem przywilejów innym mniejszościom w Macedonii³⁹. Z tego powodu tureckie pomysły zmian konstytucyjnych i innych reform politycznych pozostały niezauważone. Pomysł przydzielenia co najmniej jednego miejsca ministerialnego dla tureckiej mniejszości także nie został zrealizowany, gdyż z poparciem tego pomysłu ociągała się mniejszość albańska. W tym okresie, poprzez nieefektywność działań tureckich partii politycznych, ich indywidualność, a także niedociągnięcia we współpracy z innymi stronami negocjacyjnymi spowodowały, że Turcy macedońscy zostali pozbawieni możliwości wyrażania swoich interesów politycznych w owym czasie.

Umowa ramowa z Ochrydy została podpisana 13 VIII 2001 r. Reakcja części tureckiej była różnorodna, na przykład w czasopiśmie tureckim „Birlik” pojawiły się głosy negujące zachowanie strony macedońskiej, albańskiej oraz zachodnich mediatorów i wykluczenie tureckiej elity politycznej z procesu decyzyjnego; z drugiej strony pisano także o potencjalnych korzyściach możliwych do wyciągnięcia ze zmian w konstytucji⁴⁰: zapewnienie 4% reprezentacji mniejszościom na stanowiskach publicznych, prawo do używania ojczystego języka (w gminach, w których dana mniejszość stanowiła ponad 20% ogółu populacji) czy uczestnictwo

³⁷ *TİKA Continues to Combat COVID19 on a Global Scale*, https://www.tika.gov.tr/en/news/tika_continues_to_combat_covid19_on_a_global_scale-56803 (20 V 2020).

³⁸ Zob. więcej: <https://www.tika.gov.tr/en/search?s=macedonia&page=1> (20 V 2020).

³⁹ N. Mandaci, *Turks of Macedonia: The Travails of the „Smaller” Minority*, „Journal of Muslim Minority Affairs” 2007, kwiecień, s. 14.

⁴⁰ *Ibidem*.

w Komitecie ds. Stosunków Międzyetnicznych⁴¹. Nawiązując do danych zastanych po reformach w kwestii ojczystego języka – turecka mniejszość narodowa mogła używać go oficjalnie w 9 miastach i wioskach⁴². Realnie jednak, dostęp tych mniejszych narodowości i grup etnicznych do polityki macedońskiej nadal był dość trudny do zdobycia, gdyż ani nie obniżono prognozy wyborczej, ani też nie zapewniono nawet minimalnej kwoty procentowej reprezentacji w parlamencie.

We wrześniu 2001 r. przekazano do parlamentu pakiet reform, rozpoczynając okres debaty publicznej na ich temat. Wtedy też Demokratyczna Partia Turków podjęła działania na rzecz zwrócenia uwagi na problemy Turków w Macedonii – na konferencji prasowej lider partii Erdoğan Saraç mówił, że w rzeczywistości poprawki konstytucyjne osłabiły ich możliwości reprezentacji politycznej i pozbawiły prawa do nauki w języku ojczystym i odwoływał się do zapisów Konwencji Ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych⁴³.

Aspekt reprezentacji etnicznej był początkowo podejmowany przez debatę publiczną, jednakże po wyraźnym sprzeciwie strony albańskiej oraz macedońskich elit politycznych (którzy bali się utworzenia swojego bloku islamskiego w rządzie) pomysł ten nie wszedł do realizacji. Po wyborze nowego lidera TDP, Kenana Hasipa, partia zaproponowała przyjęcie metody Sainte-Laguë, która jest stosowana chociażby w Słowenii czy Kosowie⁴⁴. Pomysł ten nie wszedł jednak w życie mimo wsparcia zagranicznych mediatorów. Ostatecznie przyjęto metodę d'Hondta mimo sprzeciwu Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych.

Relacje turecko-macedońskie

Republika Turcji jest zaangażowana w umacnianie swoich wpływów w różnych częściach Europy i Azji, także w regionie Bałkanów. Przez okres zimnej wojny państwo to nie utrzymywało bliższych relacji z państwami regionu – z Grecją toczył się spór o Cypr, a pozostałe państwa nie były priorytetowymi obszarami zainteresowań tureckich. Za prekursorów odbudowywania relacji uważa się byłego prezydenta Turcji Turguta Özala oraz İsmaila Cema, polityka i byłego ministra spraw zagranicznych w latach 1997–2002⁴⁵. Zaangażowanie w regionie mocno przybrało na sile po rozpadzie Jugosławii i wciąż wzrastało. Istotnymi czynnikami

⁴¹ Zob. więcej: *Ochrid Framework Agreement*, 13 VIII 2001, <https://www.osce.org/skopje/1006-22?download=true> (28 V 2020).

⁴² K. Bieniek, *Turkish Foreign Policy Towards Macedonia After The Cold War*, „Politeja” 2014, nr 4 (30), s. 378.

⁴³ N. Mandaci, *Turks of Macedonia...*, *op.cit.*, s. 15.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ T. Kopyś, *Polityka Turcji wobec Bałkanów Zachodnich po 2008 roku*, „Politeja” 2018, nr 2 (53), s. 128.

takiego stanu rzeczy są m.in. kwestie gospodarcze – które bardzo prężnie się rozwijają na terenie Półwyspu Bałkańskiego (obroty handlowe Turcji z regionem w latach 2000–2008 wzrosły o 80%⁴⁶), a także fakt, że w wielu państwach znajdują się jeszcze mniejszości tureckie, a także znaczna społeczność muzułmańska, z którą Ankara chce utrzymywać więzi poprzez wspieranie ich na różnych polach.

W 1991 r. to Turcja była jednym z pierwszych krajów, które uznały niepodległość Republiki Macedonii. Bilateralne stosunki dyplomatyczne zostały ustanowione 26 VIII 1992 r.⁴⁷.

Pomoc turecka okazała się nieoceniona na początku lat 90. dla młodego państwa, które mierzyło się z problemami gospodarczymi, militarnymi i politycznymi (w tym z embargiem greckim w latach 1994–1995), a nie mogło starać się o pożyczki i pomoc na rynkach finansowych, gdyż było uznawane przez małą liczbę państw. Pod koniec 1993 r. Hikmet Çetin, ówczesny minister spraw zagranicznych, złożył przełomową wizytę w Macedonii, która pozwoliła na wprowadzenie kilku projektów, jak chociażby budowę autostrady przebiegającej przez Bułgarię, Macedonię, Albanię i Turcję⁴⁸. Do 1995 r. kraje nawiązały około 30 umów dwustronnych, w tym np. Porozumienie o współpracy handlowej i gospodarczej (1995), Umowę o wzajemnej promocji i ochronie inwestycji (1995) czy Umowę o zapobieganiu podwójnemu opodatkowaniu (1995)⁴⁹.

Początkiem roku 2000 nastąpiło znaczne ochłodzenie bilateralnych stosunków – powodem była gotowość Republiki Macedonii do uznania Republiki Cypryjskiej⁵⁰. W relacjach tych nastąpił nawet kryzys dyplomatyczny, a Turcja nawoływała do powstrzymania się Macedonii od uznania Republiki Cypryjskiej do czasu osiągnięcia przez skonfliktowane strony kompromisu. Ambasador Turcji w Skopje, Fazıl Keşmir zapowiedział wówczas, że jeżeli dojdzie do uznania przez Macedonię to relacje dyplomatyczne zostaną całkowicie zerwane, a ambasada zostanie zamknięta⁵¹. Macedońskie media ostrzegały przed konsekwencjami takich kroków, a w parlamencie napominano, że Turcja była pierwszym państwem, które otworzyło swoją ambasadę. Finalnie stosunki dyplomatyczne turecko-macedońskie ustabilizowały się jeszcze w tym samym roku, ponieważ Macedonia

⁴⁶ *Ibidem*, s. 130.

⁴⁷ *Bilateral Relations*, Republic of Macedonia Ministry of Foreign Affairs, <https://web.archive.org/web/20110930040551/http://www.mfa.gov.mk/default1.aspx?ItemID=310> (26 VI 2020).

⁴⁸ A. Vračić, *Turkey's Role in the...*, *op.cit.*, s. 24.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Cypr jest kością niezgody pomiędzy Turcją a Grecją – „problem cypryjski” jest konfliktem wielopoziomowym i wieloaspektowym, mającym swoje początki już w 1570 r. po tureckiej inwazji na Cypr i oddziałującym po dziś. Czyt. więcej: M. Raczyńska, *Przebieg i skutki konfliktu cypryjskiego*, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/38247/raczynska_przebieg_i_skutki_konfliktu_cypryjskiego_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y (26 VI 2020).

⁵¹ A. Vračić, *Turkey's Role in the...*, *op.cit.*, s. 24.

wycofała się z pomysłu uznania greckiego Cypru, a stosunki dyplomatyczne pomiędzy tym krajem a Republiką Cypryjską zostały nawiązane w 2019 r.⁵²

Podczas wojny domowej w Macedonii w 2001 r. Turcja wyraziła gotowość do wsparcia militarnego, jednakże Skopje poprosiło wówczas o wstawiennictwo w kwestii wejścia w struktury Sojuszu Północnoatlantyckiego (NATO). Z dniem 27 III 2020 r. ostatecznie Republika Północnej Macedonii stała się 30. członkiem tej organizacji.

Lata starań o wejście do NATO rozpoczęły się w listopadzie 1995 r., kiedy to kraj (uznawany przez organizację jako FYROM – *the Former Yugoslav Republic of Macedonia* – warunkował to spór nomenklaturowy z Grecją) przystąpił do programu Partnerstwo dla Pokoju. Przez lata FYROM (BJRM) współpracowała z Sojuszem, na przykład zgodziła się na stacjonowanie sił szybkiego reagowania NATO (konflikt w Kosowie) czy uczestniczyła w misjach stabilizujących w Afganistanie. Jednakże na akcesję cieniem kładł się spór z Grecją o nazwę samej Macedonii, który uniemożliwiał pełnoprawne wejście kraju do organizacji. Turcja do 2006 r. wspierała wejście macedońskie, jednakże z niewielkim skutkiem. W 2007 r. napięcia na linii Skopje-Ateny wzrosły, kiedy to nazwano krajowe macedońskie lotnisko imieniem Aleksandra Wielkiego. Konsekwencją było zablokowanie starań Macedonii na szczycie NATO w Bukareszcie w 2008 r., kiedy to Grecja wyraziła sprzeciw, a państwa członkowskie okazując „uznanie dla działań i zaangażowania FYROM” jednocześnie stwierdziły, że „zaproszenie dla BJRM zacznie obowiązywać, kiedy tylko wypracowane zostanie dwustronnie akceptowane rozwiązanie w kwestii nazwy”⁵³.

W marcu 2010 r. turecki minister spraw zagranicznych Ahmet Davutoğlu spotkał się ze swoim macedońskim odpowiednikiem, Antonio Miłoszoskim i stwierdził, że „Obywatele Republiki Macedonii gdziekolwiek się znajdują, jeśli potrzebują pomocy to mogą dzwonić do ambasad tureckich. Pomoc otrzymają, ponieważ są obywatelami Turcji” a także: „Turcja przywiązuje dużą wagę do polityki stabilności i dobrobytu Macedonii, ponieważ jest sercem Bałkanów. [...] Wierzę, że droga Macedonii do Unii Europejskiej powinna zostać otwarta, a wsparcie Turcji dla członkostwa Macedonii w NATO będzie kontynuowane”⁵⁴.

W 2018 r. prezydent turecki Recep Tayyip Erdoğan w swoim wystąpieniu po lutowych demonstracjach Greków w Atenach powiedział, że Ankara zawsze będzie stać przy Skopje – „(...) dla nas Ankara i Skopje nie mają różnicy, nie

⁵² *Cyprus to establish formal diplomatic relations with North Macedonia* [17 VII 2019], <https://neoskosmos.com/en/141561/cyprus-to-establish-formal-diplomatic-relations-with-north-macedonia/> (9 XI 2020).

⁵³ K. Pawłowski, „Długa droga”: *Macedonia Północna członkiem NATO*, Komentarze IeŚ [17 IV 2020], <https://ies.lublin.pl/komentarze/dluga-droga-macedonia-polnocna-czlonkiem-nato-172-75-2020> (26 VI 2020).

⁵⁴ A. Vračić, *Turkey's Role in the...*, *op.cit.*, s. 25.

pozostawimy naszym braci i zawsze będziemy z nimi”, a także określił nacisk ws. zmiany nazwy kraju stosowany przez Grecję przed przystąpieniem Macedonii do NATO jako „niesprawiedliwe”⁵⁵. Finalnie, po podpisaniu w 2018 r. Porozumienia z nad Prespy i zmiany nazwy Republika Macedonii na Republika Północnej Macedonii, kraj otrzymał oficjalne zaproszenie do rozmów akcesyjnych (11 VII 2018 r.), które zaowocowały podpisaniem protokołu akcesyjnego (6 II 2019 r.) i zakończyły się w marcu 2020 r. ratyfikowaniem go przez wszystkie państwa członkowskie. Turcja powitała Macedonię w strukturach w oświadczeniu MSZ: „Pełne członkostwo Macedonii Północnej w NATO jest znaczącym krokiem w kierunku zapewnienia trwałej stabilności i bezpieczeństwa na Bałkanach. [...]” oraz „Jesteśmy w pełni przekonani, że głęboko zakorzenione więzi przyjaźni i współpracy między Turcją a Macedonią Północną zostaną dodatkowo wzmocnione więzami Sojuszu”⁵⁶.

Tureckie wpływy w Północnej Macedonii są widoczne – w 2010 r. oba kraje podpisały umowę ws. współpracy wojskowo-finansowej⁵⁷. Pomoc turecka skoncentrowana jest przede wszystkim na odnowie oświaty i meczetów, a za pośrednictwem organizacji TİKA podejmuje się liczne programy rozwojowe. Obecne są tureckie media – Zaman Makedonya, Yeni Balkan, TRT i Agencja Ankararun Anadolu, które nadają swoje wiadomości przede wszystkim w języku tureckim, a w mniejszym stopniu w macedońskim i albańskim, a ich odbiorcy to głównie Turcy (w mniejszym stopniu są to też Albańczycy)⁵⁸. Między powyższymi mediami tureckimi panuje podział – Zaman Makedonya podnosi głosy krytyki wobec Erdoğan, nazywana jest często „gülenistyczną”, natomiast TRT i Agencja Ankararun Anadolu stoją po przeciwnej stronie. W 2019 r. Skopje przyznał Zaman Makedonya 15 tysięcy EUR jako dotację na prasę drukowaną, co wywołało protesty i sprzeciw Ankar. W demonstracjach wzięli udział znani Turcy macedońscy, na przykład poseł Enes Ibrahim, a ambasador Tülin Erkal Kara ostrzegła Skopje przed sankcjami, które mogą ich spotkać przez subsydiowanie gazety „finansowanej przez terrorystów”⁵⁹. Po gorących sporach, Skopje wycofało się z pomysłu.

Republika Turecka i jej przedsięwzięcia są odnotowywane także w sferach kulturowych oraz oświatowych. Tutaj także można zauważyć rozbięcie na dwa ośrodki – Erdoğan oraz Himzet Gülena (Ruch Gülena). Prywatna szkoła średnia, Yahya Kemal Collage, ciesząca się popularnością w Republice Północnej Macedonii

⁵⁵ *Turkey's president claims Greece's stance over 'Macedonia' name dispute is wrong* [6 II 2018], <https://neoskosmos.com/en/111345/turkeys-president-claims-greeces-stance-on-macedonia-name-dispute-is-wrong/> (26 VI 2020).

⁵⁶ *Turkey welcomes North Macedonia NATO membership* [29 III 2020], <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-welcomes-north-macedonia-nato-membership> (26 VI 2020).

⁵⁷ A. Vračić, *Turkey's Role in the...*, *op.cit.*, s. 25.

⁵⁸ *Country Report 3: North Macedonia*, [w:] *Western Balkans...*, *op.cit.*, s. 55.

⁵⁹ *Ibidem*.

jest podejrzewana o sympatyzowanie z gulenistami. W związku z powyższym, Ankara próbowała zmusić Skopje do likwidacji szkół, jednakże odmówiono tym naciskom. Skutkiem było przemówienie ambasadora tureckiego w Macedonii na otwarciu Maarif (tureckiej państwowej fundacji edukacyjnej) i wygłoszenie przemówienia, w którym apelowano do rodziców, aby nie wysyłali dzieci do Yahya, jeśli nie chcą, by stały się „terrorystami”⁶⁰. Negatywnie odniósł się do wypowiedzi rząd macedoński, jednakże to nie zmieniło retoryki Ankary odnośnie Yahya. W kulturze intensywnie działają dwie organizacje: wcześniej wspomniana TİKA oraz Yunus Emre, które znane jest przede wszystkim z prowadzenia zajęć językowych. Obie instytucje prowadzą działania na rzecz umacniania tureckiej kultury w kraju organizując liczne eventy, a także udzielają wsparcia przy budowie i odbudowie szpitali, meczetów czy szkół.

W gospodarce i handlu Turcja zajmuje ważne miejsce w Macedonii. W 2008 r. firma TAV, turecki operator uzyskał 20-letnie pozwolenie na modernizację lotnisk w Macedonii – w Ochrydzie i Skopje. Ponadto, firma podjęła plany budowy kolejnego lotniska niedaleko miejscowości Štip⁶¹. Tureckie firmy takie jak Halbank, TAV, Sutas, Ramstore (centrum handlowe), Acibadem (szpitale) czy Cevahir (centra turystyczno-handlowe) dokonały ponad 100 dużych inwestycji w Macedonii Północnej⁶². Koszt całkowitych inwestycji tureckich przekracza 1,2 miliarda USD. W pierwszych czterech miesiącach 2020 r. Turcja była 7. partnerem handlowym Republiki Północnej Macedonii, a jej eksport i import w pierwszym kwartale roku wynosił odpowiednio około 27 792 000 USD (odpowiednio w 2019 r. było to 30 465 000 USD) i 129 581 000 USD (w 2019 r. – 141 456 000 USD)⁶³.

Podsumowanie

Reasumując, relacje turecko-macedońskie sięgają czasów nawet bardziej odległych niż Imperium Osmańskie, dlatego też pewnym jest, że oba kraje łączą mocne więzi, i są dla siebie dwustronnie istotnymi partnerami politycznymi i gospodarczymi. Można też stwierdzić, że zarówno Turcję jak i Macedonię łączył wspólny problem – konflikty z Grecją, co także w pewnym stopniu zacieśniało ich dwustronne stosunki.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 56.

⁶¹ *Turkey's TAV to Modernise Macedonia Airport* [8 VIII 2008], <https://balkaninsight.com/2008/09/03/turkey-s-tav-to-modernise-macedonia-airports/> (26 VI 2020).

⁶² M. Kostidis, *Turkey a big investor in North Macedonia* [11 II 2019], <https://balkan.eu.com/turkey-a-big-investor-in-north-macedonia/> (26 VI 2020).

⁶³ *Стоковна размена со странство, јануари – април 2020 година*, Република Северна Македонија, Државен завод за статистика, http://www.stat.gov.mk/pdf/2020/7.1.20.08_mk.pdf (26 VI 2020), s. 6.

Oba kraje określają się jako przyjaciele i bracia. To właśnie Republika Turcja była jednym z pierwszym państw, które uznały Republikę Macedonii pod jej konstytucyjną nazwą i wspierała jej działania na polu wstąpienia do struktur NATO oraz UE. To Turcja właśnie, w latach 1990–1996 pomogła przetrwać nowo powstałemu państwu, szczególnie po nałożeniu embarga przez Grecję⁶⁴. Intensywna współpraca bilateralna wynika z zażyłości historycznych sięgających jeszcze Imperium Osmańskiego, a także z faktu, że na terenach tych pozostała mała liczba Turków oraz znacząca liczba Muzułmanów, z którymi Turcja chce utrzymywać dobre stosunki. Ankarą wywiera także znaczący wpływ na wydarzenia w państwie – można to zaobserwować chociażby w stosunkach kulturalnych albo oświacie, w partiach tureckich w Północnej Macedonii (w zgromadzeniach TDP bardzo często uczestniczą tureccy politycy i działacze), organizuje się wydarzenia, konkursy i marsze upamiętniające kulturę turecką i wzmacniające w Turkach poczucie więzi z ojcowizną. W kraju macedońskim działają także organizacje takie jak TİKA, Yunus Emre oraz MATÜSİTEB.

Z drugiej jednak strony, macedońscy Turcy napotykać wiele trudności – mała populacja i duże rozproszenie, a także brak możliwości podejmowania realnych decyzji politycznych powodują, że interesy tej grupy (analogicznie sprawa się ma w pozostałych mniejszościach narodowościowych lub etnicznych w Macedonii – z wyjątkiem Albańczyków) są marginalizowane. Dowodami mogą być chociażby brak zapewnienia kwoty procentowej uczestnictwa partii narodowościowych w parlamencie czy brak debat publicznych na temat polepszenia warunków Turków w kraju. Partie tureckie, mające nadzieję na uzyskanie możliwości decyzyjnych, mierzą się z koniecznością zawierania koalicji, finalnie nie uzyskując nic lub uzyskując niewiele.

Abstract

Diana Mazepa

The political situation of Turks in the Republic of Macedonia and Turkish-Macedonian relations

The Republic of North Macedonia is a small country on the Balkan Peninsula, which is characterized by the accumulation of many national and ethnic and religious groups in a small area (25 713 km²) – among them are Macedonians,

⁶⁴ Grecja w wyniku niezadowolienia z dotychczasowych rozwiązań sporu macedońsko-greckiego o nazwę w 1994 r. przerwała tok negocjacji, zamknęła swój konsulat w Skopje i nałożyła na Macedonię embargo handlowe. Tymczasowe porozumienie łagodzące napięte stosunki zawarto rok później m.in. dzięki zabiegom ONZ, Unii Europejskiej czy Stanów Zjednoczonych.

Albanians, Turks, Roma, Vlachs, Serbs or Bosnians, as well as other smaller nationalities and ethnic groups. This article aims to present the origins of the Turks in Northern Macedonia, and at the same time to indicate the reasons for emigration from these areas and to present political parties and organizations representing the interests of Turks and their most important activities for the benefit of this minority. The article also analyzes Turkish-Macedonian relations ranging from the proclamation of Macedonian independence to the accession of the Republic of Northern Macedonia to the structures of the NATO in 2020.

Keywords: Macedonia, Turkey, Turkish political parties, Ohrid agreement, NATO, Republic of North Macedonia, Turkish minority

References

- Anastasovski, N., *Contestations Over Macedonian Identity, 1870–1912*, Melbourne 2005.
- Bieniek, K., *Turkish Foreign Policy Towards Macedonia After The Cold War*, „Politeja” 2014, no. 4 (30).
- Bilateral Relations*, Republic of Macedonia Ministry of Foreign Affairs, <https://web.archive.org/web/20110930040551/http://www.mfa.gov.mk/default1.aspx?ItemID=310>.
- Changes in Ethnic structure in Macedonia after emigration of Turkish minority*, <https://epc2008.princeton.edu/papers/80013>.
- Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002*, Skopje, Maj 2005, s. 34, http://www.stat.gov.mk/pdf/kniga_13.pdf.
- Emin, N., *Makedonya Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum, İstanbul 2014.
- Erdoğan Saraç: Makedonyada üçüncü sınıf vatandaş olmayı kabul etmeyeceğiz*, <http://ukid.org.tr/erdogan-sarac-makedonyada-ucuncu-sinif-vatandas-olmayi-kabul-etmeyecegiz/>.
- Furkan Çako*, <https://www.globaltourismforum.org/furkan-cako>.
- Gangloff, S., *The relations between Turkey and Macedonia: The incoherencies of a political partnership*, „Turkish Review of Balkan Studies” 2001, no. 6.
- Government of North Macedonia officially postpones the elections*, 23 III 2020, <https://europeanwesternbalkans.com/2020/03/23/government-of-north-macedonia-officially-postpones-the-elections/>.
- Hakkımızda*, <https://www.thp.mk/hakkimizda/>.
- Her Yerde Hep Birlikte Projemiz Üsküp'te Tamamlandı*, <https://www.thp.mk/her-yerde-hep-birlikte-projemiz-uskupte-tamamlandi>.

- Ismail, G., *The position of Turks in The Republic of Macedonia*, „Political Essays” 2002, no. 2, <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/The-Position-of-the-Turks-in-the-Republic-of-Macedonia#.XrwrjWgzY2w>.
- Kopyś, T., *Polityka Turcji wobec Bałkanów Zachodnich po 2008 roku*, „Politeja” 2018, no. 2 (53).
- Kostidis, M., *Turkey a big investor in North Macedonia*, 11 II 2019, <https://balkan.eu.com/turkey-a-big-investor-in-north-macedonia/>.
- Kuzey Makedonya'da „Türkiye ile Dayanışma Mitingi”, 26 X 2019, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kuzey-makedonyada-turkiye-ile-dayanisma-mitingi-437721.html>.
- Makedonia Turkish Movement Party Deputy and General Secretary Mr. Enes Ibrahim Visited Our University*, <https://www.marmara.edu.tr/en/news/makedonia-turkish-movement-party-deputy-and-general-secretary-mr-enes-ibrahim-visited-our-university/>.
- Mandaci, N., *Turks of Macedonia: The Travails of the „Smaller” Minority*, „Journal of Muslim Minority Affairs” 2007, kwiecień.
- MATÜSİTEB Radoviş, *Ustrumca ve Konçe'de Yardım Kolileri Dağıttı*, 13 V 2020, <http://habermakedonya.net/matusiteb-radovis-ustrumca-ve-koncede-yardim-kolileri-dagitti/>.
- MATÜSİTEB „Kuzey Makedonya Türkleri Yücel Ödülleri” ile Bir İlke İmza Attı, 15 XII 2019, <http://timebalkan.com/matusiteb-kuzey-makedonya-turkleri-yucel-odulleri-ile-bir-ilke-imza-atti/>.
- MATÜSİTEB'in en temel motivasyon kaynağı bu ülkedeki her Türke karşı kendini sorumlu hissetmesidir, 4 II 2019, <https://timebalkan.com/matustebin-en-temel-motivasyon-kaynagi-bu-ulkedeki-her-turke-karsi-kendini-sorumlu-hissetmesidir/>.
- Members of Parliament*, https://www.sobranie.mk/party-for-movement-of-the-turks-in-macedonia-16-en-ns_article-enes-ibrahim-16-en.nspx.
- Ochrid Framework Agreement*, 13 VIII 2001, <https://www.osce.org/skopje/1006-22?download=true>.
- Oficjalna strona internetowa organizacji TİKA*, https://www.tika.gov.tr/en/page/about_us-14650.
- Oficjalna strona internetowa TİKA*, <https://www.tika.gov.tr/en/search?s=macedonia&page=1>.
- Programa Na Dnet*, <http://tmbh.org.mk/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0/?lang=en>.
- Pawłowski, K., „Długa droga”: Macedonia Północna członkiem NATO, Komentarze IEŚ, 17 IV 2020, <https://ies.lublin.pl/komentarze/dluga-droga-macedonia-polnocna-czlonkiem-nato-172-75-2020>.
- Rezultati od izbor na pratenici vo sobranieto na republika makedonija Održani na 11 dekemvri 2016 godina*, <https://www.sobranie.mk/izborni-rezultati-2016.nspx>.

- Seroka, M., *Macedonia: Centroprawica oddaje władzę*, 24 V 2017, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-05-24/macedonia-centroprawica-oddaje-wladze>.
- Stefov, R., *History of Macedonian People from ancient times to present, Ottoman Rule in Macedonia*, https://mk.wikibooks.org/wiki/History_of_the_Macedonian_People_-_Ottoman_Rule_in_Macedonia.
- Stokovna razmena so stranstvo, januari – april 2020 godina, Republika Severna Makedonija, Državen zavod za statistika*, Република Северна Македонија, Државен завод за статистика, http://www.stat.gov.mk/pdf/2020/7.1.20.08_mk.pdf.
- THP against new controversial Kosovo ambassador, Gjergj Dedaj*, 7 VII 2018, <https://meta.mk/en/thp-against-new-controversial-kosovo-ambassador-gjergj-dedaj/>.
- THP Heyeti Romanya'nın Başkenti Bükreş'te Görüşmeler Gerçekleştirdi*, <https://www.thp.mk/thp-heyeti-romanyanın-baskenti-bukreste-gorushmeler-gerceklestirdi>.
- TİKA Provides Health Aid to North Macedonia*, https://www.tika.gov.tr/en/news/tika_provides_health_aid_to_north_macedonia-52786.
- TİKA Continues to Combat COVID19 on a Global Scale*, https://www.tika.gov.tr/en/news/tika_continues_to_combat_covid19_on_a_global_scale-56803.
- Türk Demokratik Partisi Tarihiçesi*, <https://www.tdp.org.mk/hakkimizda?partiid=8>,
- Turkey's president claims Greece's stance over 'Macedonia' name dispute is wrong*, 6 II 2018, <https://neoskosmos.com/en/111345/turkeys-president-claims-greeces-stance-on-macedonia-name-dispute-is-wrong/>.
- Turkey welcomes North Macedonia NATO membership*, 29 III 2020, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkey-welcomes-north-macedonia-nato-membership>.
- Turkey's TAV to Modernise Macedonia Airports*, 8 VIII 2008, <https://balkaninsight.com/2008/09/03/turkey-s-tav-to-modernise-macedonia-airports/>.
- Vračić, A., *Turkey's Role in the Western Balkans*, SWP Research Paper, German Institute for International and Security Affairs, Berlin 2016.
- Western Balkans at the Crossroads: Assessing Influences of Non-Western External Actors*, eds. Chrzová B., Grabovac A., Hála M., Lalić J., Prague Security Studies Institute, Maj 2019, Praga.
- Woźnica, R., *Partie polityczne i udział mniejszości w życiu politycznym Macedonii i Bułgarii*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2016, t. XXIV.

Diana Mazepa – mgr stosunków międzynarodowych, doktorantka w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. ORCID: 0000-0003-2286-454X